

<https://doi.org/10.18778/1644-857X.23.02.11>

MAŁGORZATA PRZENIOSŁO
UNIwersytet JANA KOCHANOWSKIEGO W KIELCACH /
JAN KOCHANOWSKI UNIVERSITY IN KIELCE

 <https://orcid.org/0000-0001-7487-9976>

MAREK PRZENIOSŁO
UNIwersytet JANA KOCHANOWSKIEGO W KIELCACH /
JAN KOCHANOWSKI UNIVERSITY IN KIELCE

 <https://orcid.org/0000-0002-7387-8530>

Przemysł zabawkarski w okresie PRL: potrzeby badawcze, baza źródłowa

ABSTRACT

The Toy Industry in the Period of the Polish People's Republic: the Research Needs and Source Base

Immediately after World War II, toy production in Poland mainly took place at private factories (some of them existing before the war). Starting from the turn of the 1940s and 1950s, this industry sector was dominated by state-owned and cooperative enterprises. Gradually, cooperatives became the leader in manufacture of toys. The history of toy production in Poland has not been comprehensively analysed yet. In fact, even partial studies regarding this quite significant economic sector are rare.

When determining the research needs concerning toy production, the most desirable starting points seems to consist in considering the entire problem, i.e. analysing the subject of the toy industry (manufacturing of toys) in Poland (within the territory of Poland). In such a broad approach, the period of the Polish People's Republic would constitute the most extensive component. From a broader time perspective (devoted not only to the period of the Polish People's Republic), the considerations could eventually focus on a selected toy assortment (e.g. production of dolls, building blocks, soft toys, mechanical toys, military toys). Individual

Received: 2024-04-23. Verified: 2024-04-23. Revised: 2024-08-16. Accepted: 2024-08-30

© by the author, licensee University of Lodz – Lodz University Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

studies on selected larger production facilities or groups of facilities within a specific specialization, especially from a particular region, would also have a valuable contribution.

Sources on the history of the toy industry in Poland after 1945 can be found, above all, at facilities governed by the State Archives Head Office. Some significant data can also be found in the resources collected at other institutions, the press from the period in question, memoirs, and thanks to toys as such (in museums and private collections). In case of national archives, the most important are the collections of the Modern Records Archive in Warsaw and several field archives, particularly the ones seated in Kielce, Łódź, Poznań, Cracow, Wrocław and Białystok.

Keywords: toy industry in the period of the Polish People's Republic, history of cooperatives

STRESZCZENIE

Bezpośrednio po II wojnie światowej produkcję zabawkarską w Polsce prowadzono głównie w zakładach prywatnych (część miała genezę przedwojenną), od przełomu lat czterdziestych i pięćdziesiątych w tej gałęzi wytwórczości dominującą formą własności na 40 lat stały się przedsiębiorstwa państwowe i spółdzielcze. Z czasem w produkcji zabawek spółdzielnie zdobyły pozycję pierwszoplanową. Dzieje produkcji zabawek w Polsce nie tylko nie doczekały się całościowego opracowania, ale faktycznie nawet ustalenia fragmentaryczne (częstkowe) dotyczące tego dość istotnego działu gospodarki należą do rzadkości.

Określając potrzeby badawcze dotyczące produkcji zabawek, trzeba stwierdzić, że najbardziej pożądane byłoby podjęcie prac nad całością problematyki, a więc opracowanie tematu: Przemysł zabawkarski (produkcja zabawek) w Polsce (na ziemiach polskich). W takim szerokim ujęciu okres PRL stanowiłby część najbardziej obszerną. W szerszej perspektywie czasowej (odnoszącej się nie tylko do okresu PRL) rozważania mogłyby ewentualnie dotyczyć wybranego asortymentu zabawkarskiego (np. produkcji lalek, klocków, zabawek pluszowych, zabawek mechanicznych, zabawek militarnych). Cenne byłyby także pojedyncze opracowania koncentrujące się na wybranych większych zakładach produkcyjnych lub na grupach zakładów o określonej specjalizacji, ewentualnie z danego regionu.

Źródeł do dziejów przemysłu zabawkarskiego w Polsce po 1945 r. poszukiwać możemy przede wszystkim w placówkach podległych Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, pewne znaczenie mają także materiały zgromadzone w innych instytucjach, prasa z badanego okresu, wspomnienia, wreszcie same zabawki (w zbiorach muzeów i kolekcji prywatnych). W przypadku archiwów państwowych pierwszoplanowe znaczenie mają zbiory Archiwum Akt Nowych w Warszawie oraz kilku archiwów terenowych, szczególnie w Kielcach, Łodzi, Poznaniu, Krakowie, Wrocławiu i Białymstoku.

Słowa kluczowe: przemysł zabawkarski w okresie PRL, historia spółdzielczości

Wprowadzenie

Zabawki to nieodłączny element życia człowieka. Ich użytkownikami z reguły są dzieci, służyć mogą oczywiście także osobom dorosłym. Rolą zabawek jest dostarczanie rozrywki, jednak w przypadku dzieci kluczowa jest również ich funkcja edukacyjna. Zabawki mogą być wytwarzane przez profesjonalnych wykonawców, nierzadko konstruuje je także sami zainteresowani zabawą. W tym drugim wypadku zabawki nieraz przybierają postać dość prymitywną, a o ich zabawkowej roli decyduje w dużym stopniu wyobraźnia bawiących się. Tak jest chociażby w przypadku kija wykorzystywanego do zabawy w jeźdźca (kij pełni rolę konia) czy podczas zabawy w rycerza (kij jest mieczem).

Od końca XIX w. produkcja zabawek na świecie zaczęła przybierać charakter masowy, a ich względna taniość (oczywiście w zależności od rodzaju) i wzrost zamożności społeczeństw powodowały, że stawały się one coraz bardziej dostępne. Tak też było na ziemiach polskich, choć większa liczba wytwórni zabawek pojawiła się tu dopiero w okresie międzywojennym. Obok kilku większych przedsiębiorstw¹, produkcja zabawkarska opierała się wówczas na wytwórniach stosunkowo niewielkich, jej część powstawała także w zakładach rzemieślniczych.

Bezpośrednio po II wojnie światowej produkcję zabawkarską prowadzono w Polsce głównie w zakładach prywatnych (część miała genezę przedwojenną), od przełomu lat czterdziestych i pięćdziesiątych w tej gałęzi wytwórczości dominującą formą własności na 40 lat stały się przedsiębiorstwa państwowe i spółdzielcze (w ówczesnej rzeczywistości społeczno-gospodarczej zmiany form własności objęły oczywiście i inne gałęzie wytwórczości). Stopniowo w produkcji zabawek spółdzielnie zdobywały pozycję zdecydowanie pierwszoplanową. W związku z tym w artykule główny akcent położony zostanie właśnie na spółdzielcze zakłady zabawkarskie.

W celu koordynacji i usprawnienia produkcji poszczególnych branży wytwórczości spółdzielczej w 1954 r. utworzono Centralny Związek Spółdzielczości Pracy (dalej: CZSP)². W ramach tej

¹ Wśród nich znajdowały się m.in.: Fabryka Lalek i Zabawek Adama Szrajera w Kaliszu, Fabryka Zabawek i Wyrobów Celuloidowych „Seweryn Landau” w Częstochowie i Wytwórnia Zabawek i Wyrobów Zdobniczych Edwarda Manituśa w Warszawie.

² Na początku lat sześćdziesiątych CZSP przeszedł reorganizację.

struktury funkcjonowały również spółdzielnie zabawkarskie. W Centralnym Związku wyodrębniono pionowy skoncentrowany na określonych rodzajach produkcji, taki specjalistyczny pion posiadała także branża zabawkarska (działał jako Zjednoczenie Ogólnobranżowe Przemysłu Zabawkarskiego przy CZSP). Na poziomie województw CZSP podlegały Wojewódzkie Związki Spółdzielczości Pracy (dalej: WZSP). W poszczególnych województwach kuratela WZSP objętych było zwykle kilka spółdzielni produkujących zabawki lub takie spółdzielnie, w których zabawki były jednym z obszarów ich działalności gospodarczej. W 1972 r. przeprowadzono reorganizację zarządzania spółdzielniami zabawkarskimi. W ramach CZSP powstała oddzielna struktura – Krajowy Związek Spółdzielni Zabawkarskich (dalej: KZSZ), która przejęła od WZSP kontrolę nad częścią spółdzielni zabawkarskich i bezpośrednio koordynowała ich pracę. Siedzibą Krajowego Związku stały się Kielce, wzięto tu pod uwagę centralne położenie miasta na mapie kraju, także stosunkowo silnie rozwiniętą miejscową wytwórczość zabawkarską³. Początkowo KZSZ podlegało 27 spółdzielni, w 1975 r. (po zlikwidowaniu WZSP) były to już 42 zakłady. Krajowy Związek funkcjonował do końca 1989 r., był to rok, w którym rozpoczął się szybki proces likwidacji dużej części spółdzielni zabawkarskich (tzw. transformacja systemowa objęła faktycznie całą gospodarkę). Przeżywające duże kłopoty finansowe i niewytrzymujące konkurencji zagranicznej spółdzielnie zwykle przejmowane były przez likwidatorów, niektóre próbowały ratować się, zmieniając profil produkcji lub przechodząc proces prywatyzacji⁴.

Stan badań nad przemysłem zabawkarskim w Polsce

Dzieje produkcji zabawek w Polsce nie tylko nie doczekały się całościowego opracowania, ale faktycznie nawet ustalenia fragmentaryczne (cząstkowe) dotyczące tego dość istotnego działu gospodarki należą do rzadkości. Niektóre teksty poruszające zagadnienia dotyczące historii przemysłu zabawkarskiego z założenia mają inny

³ Działy tu dwie duże spółdzielnie o takim charakterze: Spółdzielnia Pracy Przemysłu Zabawkarskiego „Gromada” i Spółdzielnia Pracy Zabawkarsko-Metalowa „Precyzja”, w 1975 r. utworzono kolejny zakład – Świętokrzyską Spółdzielnię Pracy Przemysłu Zabawkarskiego.

⁴ M. Przeniosło, M. Przeniosło, *Powstanie Krajowego Związku Spółdzielni Zabawkarskich w Kielcach (1972 r.)*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2022, t. XXV, s. 125–145.

charakter i traktują bardziej o dziejach zabawek jako takich⁵. Najważniejszą publikacją o takim charakterze (a więc dotyczącą bardziej dziejów zabawek niż ich produkcji) jest obszerna monografia Doroty Żołądź-Strzelczyk, Izabeli Gomulki, Katarzyny Kabacińskiej-Łuczak i Moniki Nawrot-Borowskiej pt. *Dzieje zabawek dziecięcych na ziemiach polskich do początku XX wieku* (Wrocław 2016)⁶. Opracowanie ma charakter pionierski, traktuje o okresie do przełomu XIX i XX w., pożądaną inicjatywą byłaby więc kontynuacja zaprezentowanych badań i ich poszerzenie o kolejne dziesięciolecia (np. do 1989 r.). Także taki charakter, choć z wyraźnie większym akcentem na kwestię produkcji, ma cenna poznawczo monografia Doroty Żołądź-Strzelczyk i Alicji Sztylko *Polskie lalki celuloidowe* (Wrocław 2022). W Polsce lalki z celuloidu (łatwopalnego i kruchego tworzywa sztucznego opatentowanego w 1870 r.) produkowano jeszcze w latach sześćdziesiątych, stąd we wspomnianej pracy znajdujemy informacje dotyczące również interesującego nas okresu po 1945 r. Pewne (raczej skromne) informacje o kwestiach związanych z wytwarzaniem zabawek znalazły się w monografii Piotra Oczki *Miniaturowe światy. Historia domków dla lalek* (Warszawa 2021). Rozważania dotyczą historii domków na świecie, akcentów polskich jest niewiele. Wiadomości na temat polskiego przemysłu zabawkarskiego po II wojnie światowej znajdujemy w dwóch publikacjach popularnonaukowych: Anny Tyszewicz-Obary, *Codziennie zmagania o nową zabawkę. Z dziejów kieleckich spółdzielni zabawkarskich* (Kielce 2022, książka dotyczy trzech spółdzielni zabawkarskich funkcjonujących w Kielcach) oraz Anety Popiel-Machnickiej i Alicji Sztylko, *Mazowiecki przemysł zabawkarski XX wieku* (Warszawa 2023). Można jeszcze wspomnieć o niepublikowanej pracy doktorskiej Daniela Böhme: *Große Hoffnungen und unerfüllte Träume. Spielzeug in der Volksrepublik Polen* (2022, Wydział Kulturoznawstwa Uniwersytetu Europejskiego Viadrina we Frankfurcie nad Odrą). W rozprawie znajdujemy spojrzenie na zabawki w okresie PRL z kilku perspektyw: ekonomicznej, etnologicznej, pedagogicznej i psychologicznej.

Wśród tekstów krótszych pozycją wartą odnotowania jest zamieszczony w czasopiśmie „Zabawy i Zabawki” artykuł Jerzego

⁵ Ich autorami są najczęściej badacze łączący zainteresowania pedagogiczne z historycznymi.

⁶ Interesującego nas zagadnienia dotyczy zamieszczona w tej pracy część (rozdział): *Zabawka – wytwórstwo i dystrybucja*.

Strzelca *Produkcja zabawek w Polsce w XX wieku*⁷. Ten sam autor już wcześniej podejmował tę tematykę. Informacje takie znajdujemy w pracy (przygotowanej wspólnie z Tadeuszem Kistrynem) wydanej w związku z piętnastolecie KZSZ⁸ (o Krajowym Związku będzie jeszcze mowa w dalszej części artykułu).

Wspomnieć można także o książkach traktujących o kwestiach „czysto” technicznych związanych z zabawkami i ich produkcją. Tak jest w przypadku podręcznikowej publikacji Janusza Wojciechowskiego *Nowoczesne zabawki. Elektronika w domu, pracy i w szkole* (Warszawa 1962). Podobny charakter ma praca *Zabawki*, której autorami są Adam Karaś, Janina Moszczeńska, Tadeusz Piętowski, Andrzej Secomski i Wanda Witaczek (Warszawa 1967). Opracowanie było skierowane do „pracowników przemysłu zabawkarskiego oraz rzemiosła”. Liczne informacje dotyczące technologii produkcji wybranej grupy zabawek zawiera opracowanie Tadeusza Piętowskiego i Wandy Witaczek *Zabawki z tkanin* (Warszawa 1957).

Wątki badawcze, które wymagają opracowania

Jak wykazano w poprzedniej części tekstu, kwestie związane z dziejami przemysłu zabawkarskiego w Polsce, zarówno po II wojnie światowej, jak i w okresie wcześniejszym, doczekały się jedynie pojedynczych publikacji. W dodatku są to opracowania zwykle tylko pośrednio odnoszące się do interesującej nas tematyki. Poniżej wymienione zostaną te wątki związane z produkcją zabawek, które z jednej strony są ważnym elementem analizowanego problemu, z drugiej istnieje zabezpieczenie źródłowe, które pozwala na ich opracowanie. Zastrzec trzeba, że to zabezpieczenie źródłowe oczywiście nie jest jednakowe w przypadku poszczególnych zagadnień.

Najbardziej pożądane byłoby podjęcie prac dotyczących całej problematyki, a więc opracowanie tematu: Przemysł zabawkarski (produkcja zabawek) w Polsce (na ziemiach polskich). W takim

⁷ J. Strzelec, *Produkcja zabawek w Polsce w XX wieku*, „Zabawy i Zabawki” 2009, nr 1–4, s. 101–127. „Zabawy i Zabawki” to periodyk Muzeum Zabawek i Zabawy w Kielcach (ostatnio ukazujący się niestety nieregularnie). Na łamach czasopisma znajdujemy stosunkowo niewiele informacji dotyczących interesującej nas tematyki.

⁸ T. Kistryn, J. Strzelec, *XV lat Krajowego Związku Spółdzielni Zabawkarskich*, Kielce 1987 [publikacja zamieszczona w wydawnictwie: *Muzeum Zabawkarstwa w Kielcach. Studia i Materiały*, z. 1]. W pracy znajdujemy informacje na temat działalności KZSZ, także krótki rys historyczny dotyczący rozwoju produkcji zabawkarskiej w Polsce.

wypadku wydaje się, że niezbędna byłaby współpraca co najmniej kilku badaczy. W tak szerokim ujęciu okres PRL (czy też 1944/1945–1989, zakładając włączenie do niego także lat do 1952 r.)⁹ stanowiłby część najbardziej obszerną. Ważne, by swoje dociekania autor/autorzy przedstawili na szerszym tle ówczesnej sytuacji gospodarczej. Pozostałe „zamknięte chronologicznie” części to oczywiście produkcja zabawek do 1918 r., w latach Drugiej Rzeczypospolitej (z włączeniem II wojny światowej) i ewentualnie w okresie po 1989 r. Takie całościowe ujęcie z podziałem na okresy byłoby rozwiązaniem optymalnym, ale dużym wyzwaniem byłoby przebadanie już chociażby jednej z wymienionych części. Bogata pozostałość źródłowa sprzyja szczególnie podjęciu badań nad okresem PRL (lub 1944/1945–1989).

W szerszej perspektywie czasowej (łącznie wszystkie wymienione okresy) rozważania mogłyby ewentualnie dotyczyć wybranego asortymentu zabawkarskiego (np. produkcji lalek, klocków, zabawek pluszowych, zabawek mechanicznych, zabawek militarnych). Cenne byłyby także pojedyncze opracowania koncentrujące się na wybranych większych zakładach produkcyjnych¹⁰ lub na grupach zakładów o określonej specjalizacji, ewentualnie z danego regionu. Poniżej zamieszczono wykaz wątków bardziej szczegółowych, które bezpośrednio wiążą się z produkcją zabawek w okresie PRL:

- Krajowy Związek Spółdzielni Zabawkarskich w Kielcach 1972–1989¹¹.
- Baza lokalowa zakładów produkujących zabawki.
- Zaopatrzenie w materiały do produkcji (trudności materiałowe)¹², jakość zabawek.
- Stopień mechanizacji produkcji, park maszynowy.

⁹ Ponieważ przeważająca część rozważań w artykule dotyczy okresu od lat pięćdziesiątych, autorzy w tytule posłużyli się określeniem PRL zamiast Polska Ludowa (Polska „ludowa”).

¹⁰ Takie opracowania mogłyby zostać poświęcone np. Spółdzielni „Miś” w Siedlcach, Spółdzielni „Miś” w Łomży, Spółdzielni „Gromada” w Kielcach, Spółdzielni „Pomoc” w Krakowie czy Spółdzielni „Palart” we Wrocławiu, także zakładom technicznego wsparcia dla przemysłu zabawkarskiego (największe z nich zlokalizowane były w Łodzi i Kielcach).

¹¹ Autorzy przygotowują monografię poświęconą tej strukturze.

¹² Zmora producentów zabawek były także stałe problemy z zapewnieniem odpowiednich opakowań.

- Bezpieczeństwo i higiena pracy.
- Projektowanie zabawek (udział profesjonalnych projektantów), współpraca ze średnimi szkołami plastycznymi; wdrażanie wynalazków przy produkcji zabawek; wykorzystywanie (kopiowanie) pomysłów i rozwiązań zagranicznych.
- Sprzedaż zabawek na terenie kraju; wystawiennictwo zabawek, udział w targach.
- Eksport wyrobów zabawkarskich¹³ (partnerem w sprawach eksportu zabawek było założone w 1957 r. Spółdzielcze Przedsiębiorstwo Handlu Zagranicznego „Coopexim” – obecnie działa nadal, ale już w zmienionej formule).
- Pracownicy spółdzielni zabawkarskich (kadra kierownicza, pracownicy stali zatrudnieni przy produkcji, chałupnicy, obsługa urzędnicza); elementy będące składowymi portretu zbiorowego pracowników, m.in. płeć, wiek, wykształcenie.
- Zarobki, wsparcie socjalne.
- Opieka zdrowotna.
- Spółdzielcze ośrodki wczasowe, kolonie dla dzieci, wycieczki dla pracowników, imprezy kulturalne i sportowe.
- Władze państwowe i partyjne wobec spółdzielczości zabawkarskiej.
- Dodatkowe inicjatywy związane z produkcją zabawek (m.in. muzealnictwo zabawkarskie – Kielce, Częstochowa).
- Upartyjnienie wśród pracowników spółdzielni, infiltracja przez służby specjalne (na szerszym tle ruchu spółdzielczego).
- Przydatność edukacyjna polskich zabawek¹⁴.

---

¹³ Niskie koszty produkcji zabawek sprzyjały eksportowi; liczba i różnorodność wysyłanego asortymentu zabawkarskiego były znaczące. Taniość wysyłanych zabawek niestety w pewnym stopniu wiązała się z ich stosunkowo niską jakością.

¹⁴ Zabawa to jedna z ważniejszych aktywności w życiu człowieka (szczególnie dziecka). Zabawki z założenia powinny mieć walory rozrywkowe, ale (podkreślono to już we wstępie artykułu) pożądane jest, by miały także walory edukacyjne. Wprawdzie to kwestia jedynie pośrednio związana z interesującym nas zagadnieniem, ale warto zauważyć, że w dorobku współczesnej polskiej pedagogiki i psychologii wyraźnie brakuje dogłębnych i całościowych opracowań (także o charakterze podręcznikowym) dotyczących zabawy/zabawek i ich znaczenia dla rozwoju człowieka (przy istnieniu licznych publikacji, w tym podręcznikowych, z innych specjalności tych obszarów nauki). Pedagogika zabawy i psychologia zabawy to nurty

- Losy spółdzielni zabawkarskich bezpośrednio po przełomowych wydarzeniach 1989 r. (likwidacją lub przekształceniami własnościowymi objęto większość spółdzielni zabawkarskich).

Wątki szczegółowe, które przedstawiono wyżej, to tylko propozycje. Można je podjąć jako zagadnienia samodzielne, ale większość z nich oczywiście powinna stanowić elementy składowe szerszego (całościowego) opracowania (opracowań) dotyczącego produkcji zabawek. Wspomniane wątki (w odpowiednio mniejszej skali) mogłyby być również częściami składowymi prac dotyczących pojedynczych zakładów lub grupy zakładów.

Baza źródłowa do dziejów przemysłu zabawkarskiego

Źródeł do dziejów przemysłu zabawkarskiego w Polsce po 1945 r. poszukiwać możemy przede wszystkim w placówkach podległych Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych (dalej: NDAP), pewne znaczenie mają jednak także materiały zgromadzone w innych instytucjach, prasa z badanego okresu, wspomnienia i źródła wywołane, wreszcie same zabawki (w zbiorach muzeów i kolekcji prywatnych). W przypadku archiwalnej pozostałości aktowej wytwórczość zabawek, tak jak i inne działy gospodarki, jest dość silnie reprezentowana. Nie jest to jednak spuścizna kompletna, część akt została wybrakowana, niektóre uległy zniszczeniu w innych okolicznościach (w przypadku zakładów likwidowanych ich dokumentacja personalna była chroniona, zwykle inaczej postępowano w odniesieniu do materiałów dotyczących protokołów z posiedzeń kierownictwa, zaopatrzenia materiałowego, produkcji, zbytu czy spraw socjalnych pracowników)¹⁵. Cechą charakterystyczną źródeł zgromadzonych w archiwach państwowych jest ich silne rozproszenie. Duże znaczenie mają niewątpliwie materiały przechowywane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), jednak

---

w ramach obu dyscyplin, które bezwarunkowo należy dowartościować poprzez podjęcie szerszych badań. Powinny one mieć charakter interdyscyplinarny, a w przypadku niektórych wątków pomocne mogłyby tu być ustalenia poczynione przez badaczy zajmujących się historią zabaw i zabawek (obecnie w Polsce w tej tematyce w szerszej skali specjalizuje się jedynie kilka osób).

¹⁵ Jak już wcześniej wspomniano, większość spółdzielni zabawkarskich zaprzestała produkcji bezpośrednio po 1989 r. (część z nich przez kilka lat pozostawała jeszcze w stanie likwidacji). Niektóre zakłady przetrwały dłużej, lecz już w zmienionej formule własnościowej (zwykle ze stopniowo, częściowo lub nawet całkowicie zmodyfikowanym asortymentem produkcyjnym).

bogate informacje o zakładach zabawkarskich znajdujemy również w archiwach terenowych, wśród nich szczególnie w archiwach państwowych: w Kielcach, Białymstoku i jego oddziale w Łomży, Warszawie (w Milanówku), Łodzi, Wrocławiu, Krakowie, Poznaniu, Częstochowie, Rzeszowie, Lublinie, Siedlcach i Kaliszu.

W ramach uwag poświęconych bazie źródłowej niniejszy tekst został podzielony na cztery części. W pierwszej i drugiej znajdują się informacje o źródłach do dziejów przemysłu zabawkarskiego¹⁶ w zbiorach archiwów państwowych podległych NDAP (w pierwszej części przybliżone zostaną informacje o AAN, w drugiej o wybranych archiwach terenowych). W części trzeciej zamieszczono podstawowe wiadomości o innych placówkach przechowujących interesujące nas źródła, w części czwartej czytelnik znajdzie informacje o prasie z okresu, także o możliwościach pozyskania źródeł wywołanych.

a) Archiwum Akt Nowych

Archiwum Akt Nowych jest placówką, która posiada materiały dotyczące przemysłu zabawkarskiego w Polsce w XX w., jednak jest to dokumentacja rozproszona w różnych zespołach. Brak zespołu (zespołów), który odnosiłby się wyłącznie do interesującego nas zagadnienia, poza tym materiały o takim charakterze stanowią zwykle wyraźną mniejszość w danym zbiorze. Niewątpliwie ważnym zespołem przy prowadzeniu badań nad polskim zabawkarstwem jest CZSP (zespół nr 1647)¹⁷. Jak już wspomniano, Centralny Związek był strukturą grupującą różne branże spółdzielczości pracy, w tym spółdzielnie zabawkarskie. Jednostek archiwalnych w całości poświęconych przemysłowi zabawkarskiemu jest kilkanaście, większość kryje w sobie wartościowy materiał badawczy. Wśród takich znajdują się chociażby teczki zawierające: „założenia rozwojowe branży zabawkarskiej” w latach sześćdziesiątych (sygn. 4/4/40); dokumentację z lat siedemdziesiątych z lustracji KZSZ w Kielcach i Ośrodka Badań Przemysłu Zabawkarskiego w Łodzi (sygn. 2/2/6, sygn. 2/2/7, sygn. 2/2/93); materiały

¹⁶ Jak już wcześniej zaznaczono, głównie o źródłach do dziejów dominujących w tej branży w okresie PRL spółdzielni zabawkarskich.

¹⁷ W bibliografii poza nazwą zespołu podane zostaną numery przykładowych sygnatur bezpośrednio dotyczących analizowanej problematyki, w tekście głównym (lub w przypisach) takie informacje pojawiają się wyłącznie w kilku wypadkach (gdy będzie mowa o zawartości konkretnej jednostki).

dotyczące ekspozycji i sprzedaży zabawek na Targach Poznańskich (sygn. 4/4/217).

Innym zespołem w zasobie AAN przydatnym przy badaniu przemysłu zabawkarskiego w okresie PRL jest pozostałość aktowa Najwyższej Izby Kontroli (dalej: NIK) w Warszawie (zespół nr 1154). W zespole znajdujemy dokumentację kontroli przeprowadzanych w strukturach KZSZ, jedynie pojedyncze teczki dotyczą kontroli w pionach odpowiedzialnych za zabawkarstwo w CZSZ i WZSZ, dosyć ubogie są także materiały pokontrolne z pojedynczych zakładów zabawkarskich. W tym ostatnim przypadku takie czynności wykonywały przede wszystkim delegatury NIK zlokalizowane w poszczególnych województwach.

Trzeba jeszcze wspomnieć o kilku innych zespołach, choć mają one mniejsze znaczenie niż dwa poprzednio wymienione. Do tej grupy można zaliczyć Ministerstwo Przemysłu Drobno i Rzemiosła w Warszawie (zespół nr 401). Znajdujące się tu akta dotyczą lat pięćdziesiątych, poszczególne teczki zawierają informacje o funkcjonującym w ramach Ministerstwa Zarządzie Przemysłu Zabawkarskiego, także o Biurze Konstrukcyjnym Przemysłu Zabawkarskiego. Innym zespołem wartym odnotowania jest Centralny Związek Spółdzielczości Rękodzieła Ludowego i Artystycznego Cepelia w Warszawie (zespół nr 1629). Zbiór zawiera w oddzielnych jednostkach materiały z końca lat czterdziestych i początku pięćdziesiątych dotyczące kilku dużych zakładów zabawkarskich (m.in. „Gromady” w Kielcach, „Plecionki” we Wrocławiu, „Twórczości” w Częstochowie i „Strykowie” w Strykowie). Dość specyficzny materiał zawiera zespół Telewizja Polska SA – zbiór wycinków prasowych (zespół nr 2514). Stanowią go bogate materiały dotyczące szeroko rozumianej problematyki zabawkarskiej wyselekcjonowane z gazet regionalnych i ogólnopolskich. Wśród innych zespołów, w których występują informacje o produkcji zabawek (jednak już raczej skromne), znajdują się: Ministerstwo Finansów w Warszawie (zespół nr 318), Ministerstwo Oświaty w Warszawie (zespół nr 283), Polski Komitet Normalizacyjny w Warszawie (zespół nr 639), Polski Komitet Normalizacji, Miar i Jakości w Warszawie (zespół nr 2038), Urząd Patentowy w Warszawie (zespół nr 791).

b) Inne archiwa państwowe

Ze względu na silne rozproszenie na terenie kraju zakładów produkujących zabawki, w miarę pełne zapoznanie się z pozostałością

aktową na ich temat wymaga kwerendy w co najmniej kilkunastu państwowych archiwach terenowych (regionalnych), nieraz także w ich oddziałach. W niektórych placówkach materiały, które mamy do dyspozycji, są stosunkowo skromne, w innych jednostek (teczek) zawierających przydatne informacje znajdujemy więcej niż kilkadziesiąt, w tym drugim przypadku zwykle zgromadzonych w co najmniej kilku zespołach archiwalnych. Ze względu na pewną powtarzalność materiałów dotyczących zabawkarstwa w poszczególnych archiwach, autorzy skoncentrują się na omówieniu akt z pięciu wybranych placówek. Będzie to dotyczyło archiwów w Kielcach, Łodzi, Poznaniu, Krakowie i Białymstoku (oddziale tego archiwum w Łomży).

– Archiwum Państwowe w Kielcach

Najbogatszymi materiałami dotyczącymi produkcji zabawek w okresie PRL dysponuje Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: AP Kielce). Nie jest to przypadek, w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych Kielce były faktycznie stolicą przemysłu zabawkarskiego. Jak już wcześniej wspomniano, w 1972 r. właśnie tu ulokowano centralę zrzeszającą większość polskich spółdzielni zabawkarskich. Utworzony wówczas KZSZ nie tylko koordynował pracę podległych mu spółdzielni, także wspierał je przy pozyskiwaniu materiałów do produkcji, zbycie wyrobów, w działaniach mających na celu poprawę wydajności pracy, również w staraniach o poprawę bazy lokalowej i powiększanie parku maszynowego.

Bogate materiały na temat kieleckiego Związku znajdujemy w zespole Krajowy Związek Spółdzielni Zabawkarskich (zespół nr 989). Zespół składa się z 119 jednostek archiwalnych, zwykle dość obszernych, liczących nieraz ponad 200 kart. Większość jednostek dotyczy bieżącego funkcjonowania struktur Związku – jego zarządu, rady, komisji utworzonych przez radę (m.in. Ekonomicznej, Nakładztwa, Społeczno-Samorządowej, ds. Eksportu), niektóre poświęcone są szczegółowym analizom dotyczącym produkcji zabawek. Atrakcyjnym materiałem badawczym są także sprawozdania z cyklicznych zjazdów KZSZ (sygn. 1–9), w których brali udział przedstawiciele zrzeszonych spółdzielni. Praktycznie w każdej z jednostek archiwalnych dokumentujących pracę Związku znajdujemy informacje o zrzeszonych w tej strukturze spółdzielniach, niejednokrotnie są to informacje bardzo szczegółowe, pozwalające odtworzyć różne aspekty funkcjonowania poszczególnych zakładów.

W aktach znajdujemy też setki (a nawet wręcz tysiące) różnego rodzaju zestawień zbiorczych (często ujętych w formę tabelaryczną) dotyczących poszczególnych spółdzielni, a odnoszących się do planów produkcji, produkcji faktycznej, potrzeb materiałowych, zużycia materiałów, wielkości zbytu produktów (w tym eksportu), wielkości zysków i strat, kwestii zatrudnieniowych i płacowych oraz innych aspektów związanych z funkcjonowaniem zakładów.

Niewątpliwie zespół KZSZ jest przy badaniu historii przemysłu zabawkarskiego w Polsce zbiorem pierwszoplanowym, w archiwum kieleckim przechowywane są jednak także inne zespoły przydatne przy rozpoznawaniu interesującego nas zagadnienia. Wśród nich trzeba wymienić „potężny”, liczący prawie siedem tysięcy jednostek archiwalnych zespół Wojewódzki Związek Spółdzielni Pracy w Kielcach (zespół nr 503)¹⁸. Przemysłu zabawkarskiego dotyczy około 200 jednostek, materiały w każdej z nich odnoszą się do pojedynczych spółdzielni zabawkarskich funkcjonujących na terenie województwa. Zdecydowanie przeważa dokumentacja traktująca o trzech największych spółdzielniach: kieleckich „Gromadzie” i „Precyzji” oraz radomskiej „Radomiance”¹⁹. Innym istotnym zbiorem w AP Kielce jest zespół Najwyższa Izba Kontroli. Delegatura w Kielcach (zespół nr 339). Podobnie jak w przypadku WZSP w Kielcach, również ten zbiór jest dość typowy w porównaniu z zespołami w zasobie niektórych innych archiwów państwowych (będzie jeszcze o tym mowa w dalszej części tekstu), ale materiały kieleckie w obu przypadkach wyróżniają się większą liczbą i różnorodnością interesującej nas dokumentacji. Akta delegatury NIK w Kielcach zawierają kilkanaście jednostek z dokumentacją kontroli w poszczególnych spółdzielniach zabawkarskich w województwie, przede wszystkim w „Gromadzie” i „Precyzji” (nieraz w jednej teczce materiały dla obu spółdzielni) oraz „Radomiance”. Materiały kieleckiej delegatury obejmują też inne dokumenty cenne przy badaniu historii przemysłu zabawkarskiego. Przykładowo jedna z sygnatur (7684) dotyczy początku lat dziewięćdziesiątych i pozostającego już wówczas w likwidacji Centrum Naukowo Produkcyjnego Przemysłu Zabawkarskiego Spółdzielni Osób Prawnych w Kielcach.

¹⁸ Wojewódzkie Związki Spółdzielczości Pracy były strukturami podległymi CZSP w Warszawie (materiały Centralnego Związku zostały omówione przy analizie zasobu AAN).

¹⁹ W bibliografii zamieszczono numery przykładowych jednostek z dokumentacją dotyczącą trzech wspomnianych spółdzielni (por. przyp. 17).

Centrum to w 1989 r. przejęło KZSZ. Wartość tego materiału wynika z prawie zupełnego braku źródeł na temat losów likwidowanych struktur zarządzających spółdzielczością zabawkarską po 1989 r. Akta kieleckiej delegatury NIK zawierają materiały od lat pięćdziesiątych do dziewięćdziesiątych XX w. (np. najstarsze akta dotyczące „Gromady” to dokumentacja z 1954 i 1955 r. – sygn. 544).

Materiałów odnoszących się do przemysłu zabawkarskiego można także poszukiwać w aktach różnego szczebla struktur Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej: PZPR). W pierwszej kolejności dotyczy to akt zakładowych tej partii, w mniejszym zakresie szczebla miejskiego, powiatowego czy wojewódzkiego. Z akt zakładowych w skali kraju do tej pory udało się odszukać tylko materiały struktur zakładowych PZPR dużej spółdzielni zabawkarskiej działającej w Siedlcach (Archiwum Państwowe w Siedlcach, Komitet Zakładowy PZPR w Spółdzielni Pracy „Miś”, zespół nr 985). Poszukiwania informacji o przemyśle zabawkarskim w aktach struktur miejskich, powiatowych i wojewódzkich przynoszą pewne rezultaty, ale wzmianki na interesujący nas temat zwykle są dość lakoniczne. Kwerenda przeprowadzona w AP Kielce, w obszernym zespole Komitet Wojewódzki PZPR w Kielcach (zespół nr 867), wykazała, że zainteresowanie partyjnych struktur wojewódzkich spółdzielniami zabawkarskimi było stosunkowo niewielkie (okazywano je np. gdy zakłady nie wykonały zakładanego planu produkcji), zatem jedynie w pojedynczych teczkach znajdujemy dotyczące ich dokumenty. Władze tego szczebla przejawiały duże zainteresowanie sprawami gospodarczymi, ale dotyczyło to przeważnie zakładów największych, takich które miały znaczenie bardziej strategiczne. Jeżeli już zwracano uwagę na pracę spółdzielni, to raczej tych związanych z sektorem rolniczym²⁰. Warto wspomnieć, że w AP Kielce przechowywana jestteczka koła Związku Młodzieży Socjalistycznej w kieleckiej spółdzielni zabawkarskiej „Precyzja” (sygn. 247). Jednostka ta wchodzi w skład zespołu Zarząd Miejski Związku Młodzieży Socjalistycznej w Kielcach (zespół nr 1461).

---

²⁰ Jeśli chodzi o akta PZPR szczebla powiatowego, kwerenda w pewnym zakresie dała rezultaty w przypadku przechowywanego w Archiwum Państwowym w Siedlcach zespołu Komitet Powiatowy PZPR w Siedlcach (zespół nr 1090) i przechowywanego w Archiwum Narodowym w Krakowie zespołu Komitet Powiatowy PZPR w Myślenicach (zespół nr 2264).

– Archiwum Państwowe w Łodzi

Podobnie jak w przypadku analogicznego zespołu przechowywanego w AP Kielce, również w Archiwum Państwowym w Łodzi (dalej: AP Łódź) liczne informacje o spółdzielczej branży zabawkarskiej znajdujemy w zespole Wojewódzki Związek Spółdzielni Pracy w Łodzi (zespół nr 940). Inaczej jednak niż w przypadku akt kieleckich materiał w poszczególnych jednostkach (sygnaturach) nie dotyczy pojedynczych zakładów, ale traktuje produkcję zabawek w województwie całościowo, są to np. protokoły z posiedzeń działającej w ramach Związku komisji zajmującej się branżą zabawkarską.

Innym zespołem zawierającym materiał dotyczący produkcji zabawek jest Łódzki Związek Spółdzielni Pracy w Łodzi (zespół nr 1297). Łódzki Związek był strukturą o podobnym charakterze jak miejscowy WZSP, podlegały mu jednak tylko spółdzielnie (w tym spółdzielnie zabawkarskie) funkcjonujące na terenie Łodzi²¹. W tym bogatym w akta zespole znajdujemy materiały o licznych miejscowych spółdzielniach (często oddzielne jednostki dla pojedynczych spółdzielni); w grupie zakładów reprezentujących producentów zabawek najwięcej informacji (głównie z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych) dotyczy Zakładów Tworzyw Sztucznych „Spójnia” w Łodzi (Łódzkich Zakładów Zabawkarskich Spółdzielni Pracy „Spójnia”).

Warte odnotowania są przechowywane w AP Łódź dwieteczki dotyczące dużych łódzkich spółdzielni zabawkarskich: „Spójni” i „Prozapolu”. Materiały te zgromadzono w zespole Archiwum Państwowe w Łodzi (zespół nr 972) w ramach nadzoru archiwalnego. W przypadku „Spójni” akta pochodzą z lat sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, w przypadku „Prozapolu” z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. W dużej części dokumentacja dotyczy brakowania akt, przy okazji śledzenia tej procedury uzyskać możemy jednak także wartościowe informacje o funkcjonowaniu danego zakładu. Podobny materiał znajdujemy w AP Kielce w zespole Archiwum Państwowe w Kielcach (zespół nr 717). Interesującego nas problemu dotyczy jednostka odnosząca się do kieleckiej „Gromady”. W materiale tym znajdujemy m.in. informacje o powstaniu zakładu, co miało miejsce w 1938 r. (a nie, jak dotychczas uważano, w 1939 r.).

²¹ Strukturę ograniczoną w działalności wyłącznie do terenu jednego miasta zorganizowano jeszcze tylko w przypadku Warszawy. Tam oprócz WZSZ funkcjonował Stołeczny Związek Spółdzielczości Pracy.

Bogaty materiał dotyczący produkcji zabawek w latach pięćdziesiątych znajduje się w zbiorze Zarząd Przemysłu Zabawkarskiego w Łodzi (zespół nr 683). Struktura miała charakter ciała koordynującego i kontrolującego kilkanaście państwowych zakładów zabawkarskich w Polsce, działała w latach 1954–1958. Interesujące badawczo są zarówno materiały dotyczące funkcjonowania struktur Zarządu w Łodzi, jak i materiały z lustracji zakładów podległych²².

W przypadku archiwum łódzkiego materiały dotyczące problematyki zabawkarskiej znajdujemy też w zespołach: Spółdzielnia Przemysłu Ludowego i Artystycznego „Zabawka” w Łodzi (zespół nr 697; dokumentacja dotyczy lat pięćdziesiątych) i Delegatura Centralnego Związku Rzemieślniczych Spółdzielni Zaopatrzenia i Zbytu na miasto Łódź i Województwo Łódzkie (zespół nr 353).

– Archiwum Państwowe w Poznaniu

Tak jak w archiwach w Kielcach i Łodzi, również w Poznaniu przechowywany jest zbiór miejscowego oddziału CZSP, w tym wypadku chodzi o zespół Wojewódzki Związek Spółdzielczości Pracy w Poznaniu (zespół nr 1191). Podobnie jak w przypadku WZSP w Łodzi, nie znajdujemy w nim teczek dotyczących pojedynczych zakładów zabawkarskich, jednak w strukturze łódzkiej tematyce tej poświęcono oddzielne jednostki archiwalne, natomiast w przypadku Poznania występuje ona w teczkach zbiorowych dotyczących i innych branży.

Warty uwagi jest zespół Krajowy Związek Spółdzielni Przemysłu Poligraficznego i Opakowań w Poznaniu (zespół nr 2088). Wprawdzie jest on spuścizną aktową spółdzielni specjalizującej się w produkcji opakowań (a więc nie dotyczy bezpośrednio produkcji zabawkarskiej), ale dzięki analizie tego zbioru okazało się, że jedna z teczek (sygn. 191) zawiera niezwykle wartościowe przy badaniu interesującego nas tematu obszerne zestawienie z 1969 r. zawierające szczegółowe informacje o wszystkich ówczesnych polskich spółdzielniach zabawkarskich. Z pewnością zostało ono przygotowane w związku z potrzebą ustalenia potencjalnych zamawiających opakowania do produkowanych zabawek. W zestawieniu

²² Przykładowo, kontrola w Jarkowickich Zakładach Przemysłu Zabawkarskiego (sygn. 44), Krakowskich Zakładach Przemysłu Zabawkarskiego (sygn. 46), Piechowickich Zakładach Przemysłu Zabawkarskiego (sygn. 48), Siedleckich Zakładach Przemysłu Zabawkarskiego (sygn. 50).

znalazły się informacje nie tylko o spółdzielniach produkujących wyłącznie zabawki, ale także o takich, dla których te stanowiły jedynie część asortymentu. W sumie znajdujemy tam wiadomości o prawie stu producentach zabawek, z czego o niektórych z nich (szczególnie mniejszych zakładach) w innych źródłach brak nawet skromnych wzmianek. Szczególnie cenne są zapiski dotyczące rodzajów zabawek wytwarzanych przez poszczególne spółdzielnie (nieraz z nazwami konkretnych modeli).

Poznańskie archiwum w swym zasobie posiada także kilka innych zespołów zawierających informacje o producentach zabawek, wśród nich znajdują się: Centrala Przemysłu Ludowego i Artystycznego w Poznaniu (zespół nr 770), Izba Przemysłowo-Handlowa w Poznaniu (zespół nr 707), Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu (zespół nr 1071).

– Archiwum Narodowe w Krakowie

Tak jak w przypadku AP Kielce, w zbiorach Archiwum Narodowego w Krakowie (dalej: AN Kraków) przechowywane są materiały miejscowego oddziału NIK (Najwyższa Izba Kontroli. Delegatura w Krakowie, zespół nr 712). Znajdujemy tu bogate materiały delegatury, produkcji zabawek dotyczy kilkanaście teczek, wśród nich akta kontroli w Krakowskich Zakładach Zabawkarskich Przemysłu Terenowego w Krakowie, Spółdzielni Pracy Przemysłu Zabawkarskiego „Radość” w Krakowie i wykonującej zabawki Chemicznej Spółdzielni Pracy „Pomoc” w Krakowie; akta dotyczą lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych.

Inny charakter, w porównaniu z wcześniej analizowanymi zespołami, ma pozostałość aktowa zakładów Telpod (Krakowskie Zakłady Elektryczne Telpod w Krakowie, zespół nr 1966). Zakłady specjalizowały się w produkcji różnego rodzaju urządzeń elektrycznych (później elektronicznych). Same nie produkowały zabawek, ale w latach osiemdziesiątych dostarczały niektórym zakładom zabawkarskim urządzenia imitujące głosy zwierząt, trafiały one chociażby do Świętokrzyskiej Spółdzielni Pracy Przemysłu Zabawkarskiego w Kielcach (urządzenie imitujące głos krowy do zabawki „krowa” i głos pisklęcia do zabawki „pisklę”) oraz Zabawkarskiej Spółdzielni Pracy w Czudcu (urządzenie imitujące głos kaczki do zabawki „kaczka”).

Archiwum krakowskie przechowuje także kilka innych zespołów, w których znajdujemy materiały dotyczące przemysłu zabawkarskiego. Trzeba wśród nich wymienić zespoły: Zakopiańska Spółdzielnia Zabawkarska „Czerwone Wierchy” w Zakopanem (zespół nr 3562); Inspektorat Pracy Związku Zawodowego Pracowników Gospodarki Komunalnej i Terenowej w Krakowie (zespół nr 2047); Inspektorat Kontrolno-Rewizyjny w Krakowie (zespół nr 2274); Okręgowy Zarząd Dochodów Państwa i Kontroli Finansowej w Krakowie (zespół nr 2275).

– Archiwum Państwowe w Białymstoku. Oddział w Łomży

Wyjątkowym zbiorem są przechowywane w oddziale łomżyńskim archiwum w Białymstoku materiały Spółdzielni Pracy Wyrobów Zabawkarskich „Miś” w Łomży (zespół nr 645). Jest to jedyny zespół, jaki do tej pory udało się odszukać, będący w miarę kompletną pozostałością aktową spółdzielni zabawkarskiej funkcjonującej w okresie PRL. Zespół liczy 99 jednostek archiwalnych, wśród nich zaś wiele bezpośrednio dotyczy funkcjonowania zakładu – zaopatrzenia, wielkości produkcji, zbytu zabawek, zatrudnienia, kwestii płacowych, wsparcia socjalnego pracowników. Cenne badawczo są sygnatury będące protokołami z posiedzeń zarządu spółdzielni (sygn. 30–36), także cyklicznie zwoływanych walnych zgromadzeń spółdzielców (sygn. 18–23). Najbogatsza w materiały pozwalające poznać działalność „Misia” w szerszej perspektywie czasowej wydaje się teczka (sygn. 42) zatytułowana: Analiza działalności spółdzielni 1958–1979.

Także Archiwum Państwowe w Białymstoku przechowuje materiały dotyczące przemysłu zabawkarskiego. Można tu wymienić szczególnie trzy zespoły: Wojewódzki Związek Spółdzielni Pracy w Białymstoku (zespół nr 487), Najwyższa Izba Kontroli. Delegatura w Białymstoku (zespół nr 1424) i Okręgowa Komisja Arbitrażowa w Białymstoku (zespół nr 873).

c) Inne placówki przechowujące materiały źródłowe

Przy badaniu problematyki gospodarczej ważnym, ale zwykle niedocenianym źródłem historycznym są stare fotografie. Największy ich zbiór posiada Narodowe Archiwum Cyfrowe w Warszawie (dalej: NAC), tu jednak zdjęć dotyczących produkcji zabawek jest stosunkowo niewiele. Archiwum to dysponuje natomiast wykazem fotografii, których właścicielem jest Polska Agencja Prasowa w Warszawie

(dalej: PAP). Dodatkowo NAC posiada także miniaturowe odbitki tych fotografii. W dyspozycji PAP znajduje się bogata, składająca się z kilku tysięcy zdjęć kolekcja przedstawiająca tematykę zabawkarską, głównie fotografie pracowników produkujących zabawki, samych zabawek, a także parku maszynowego. Autorami zdjęć byli profesjonalni fotografowie zatrudnieni w Centralnej Agencji Fotograficznej (funkcjonowała w latach 1951–1991). Odwiedzali oni poszczególne zakłady i zwykle jednorazowo wykonywali po kilkadziesiąt fotografii²³. Ich kopie cyfrowe udostępniane są przez PAP na zasadach komercyjnych; co istotne, wraz z kopiami zainteresowani otrzymują także niezwykle wartościowe naukowo notatki autorstwa fotografów z informacjami na temat utrwalonych scen (niektóre dość szczegółowe). W sumie w zbiorach PAP znajdują się serie fotografii z kilkudziesięciu zakładów zabawkarskich (w tym ze wszystkich większych).

Większość dotychczasowych spółdzielni zabawkarskich zaprzestała działalności wkrótce po 1989 r. (por. przyp. 15). Akta dotyczące procedury likwidacyjnej też w pewnym stopniu można traktować jako źródło historyczne. Materiały o takim charakterze przechowywane są w ramach zbiorów archiwalnych odpowiednich wydziałów sądów rejonowych. Informacje na temat likwidacji danego zakładu (tu także podstawowe dane na jego temat) odszukać można również w Monitorze Sądowym i Gospodarczym.

Badacze zajmujący się dziejami gospodarczymi Polski po 1945 r. materiałów źródłowych mogą poszukiwać także w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej. Spółdzielczość (w tym spółdzielczość zabawkarska) była obiektem zainteresowania służb specjalnych, choć z pewnością tej gałęzi produkcji nie traktowano jako wymagającej szczególnej uwagi. Niemniej jednak nie ma wątpliwości, że kwerenda we wspomnianej placówce może przynieść pewne rezultaty (autorzy artykułu jeszcze takowej nie przeprowadzili). Prawdopodobnie możliwe będzie dotarcie do materiałów dotyczących niektórych zakładów, a już z pewnością do teczek tajnych współpracowników będących ich pracownikami.

Wartym wykorzystania źródłem informacji o przemyśle zabawkarskim mogą być także same zabawki, szczególnie jeżeli jesteśmy w stanie ustalić ich konkretnego producenta i przynajmniej w przybliżeniu określić datę powstania (wbrew pozorom, ze względu

---

²³ Zakłady zabawkarskie były oczywiście jednymi z wielu przedsiębiorstw utrwalanych na fotografiach.

na masowość i różnorodność zabawek, które powstały w okresie PRL, nieraz jest to dość trudne). Najłatwiejszy dostęp do zabawek zapewniają muzea specjalizujące się w gromadzeniu tego rodzaju eksponatów. Najbogatszą kolekcję zabawek z okresu PRL posiada Muzeum Zabawek i Zabawy w Kielcach (powstało w 1979 r. z inicjatywy KZSZ), interesującymi nas zbiorami dysponują w szerszym zakresie także: Miejskie Muzeum Zabawek w Karpaczu oraz Muzeum Zabawek w Kudowie Zdroju (i jego oddział w Krynicy Zdroju). Muzeum w Kielcach zgromadziło także pewną liczbę dokumentów dotyczących spółdzielczości zabawkarskiej (przechowywane są w niewielkiej bibliotece funkcjonującej przy Muzeum). Poza placówkami muzealnymi badacz w ograniczonym zakresie może próbować uzyskać dostęp do kolekcji prywatnych starych zabawek, największym zbiorem o takim charakterze dysponuje rodzina Sosenków z Krakowa.

d) Prasa, źródła wywołane

Prasę z okresu PRL uznać należy za źródło wartościowe, choć niewątpliwie drugoplanowe. Tak jest z pewnością w przypadku prasy codziennej (centralnej i regionalnej), jak i ukazującej się jako tygodniki, dwutygodniki czy miesięczniki. Bardziej wartościowa jest prasa specjalistyczna. W przypadku badania historii produkcji zabawek w okresie PRL największe znaczenie ma „Spółdzielczość Pracy”. Tytuł wydawano w latach 1960–1987²⁴ (był to „tygodnik społeczno-ekonomiczny”, od końca lat siedemdziesiątych ukazywał się rzadziej). Tematyka zabawkarska na łamach czasopiśma podejmowana była dość często, większy materiał z takimi informacjami pojawiał się zwykle 2–3 razy w miesiącu, przeważnie poza tekstem głównym wzbogacany był materiałem fotograficznym. W celu zilustrowania tematyki tekstów o zabawkarstwie na łamach „Spółdzielczości Pracy” posłużyć możemy się kilkoma przykładami z numerów z 1972 r. Zamieszczone wówczas materiały dotyczyły m.in.: powstania i początkowego okresu działalności nowo utworzonego KZSZ w Kielcach; zajmującego się wspieraniem producentów zabawek Ośrodka Badawczo-Rozwojowego w Łodzi; wystawiennictwa zabawek na Targach Poznańskich; kilkunastu spółdzielni zabawkarskich, np. „Misia” w Siedlcach, „Zorki” w Cieplicach Śląskich, „Estetyki” w Warszawie i „Bajki” w Lublinie.

²⁴ Pod takim samym tytułem, ale w innej formule gazeta ukazywała się już w latach pięćdziesiątych (w jeszcze innej formule już pod koniec lat trzydziestych).

W przypadku badania kwestii gospodarczych pewną rolę odgrywać mogą materiały wspomnieniowe i pamiętnikarskie, jednak zdecydowanie mniejszą niż wówczas, gdy analiza dotyczy np. problematyki politycznej. Dość wąski obszar produkcji zabawkarskiej daje tu jeszcze mniejsze możliwości odszukania przydatnych materiałów. Inaczej jest jednak z potencjalnymi działaniami badacza polegającymi na pozyskaniu źródeł wywołanych. Szczególnie dotyczy to lat sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, w mniejszym zakresie pięćdziesiątych. W przypadku produkcji zabawkarskiej grono potencjalnych rozmówców jest dość liczne, pewnym problemem jest dotarcie do takich osób. Wydaje się, że najcenniejsze jest zdobycie informacji od kadry kierowniczej poszczególnych zakładów lub struktur zarządzających zabawkarstwem. Autorom udało się pozyskać wartościowe informacje m.in. od ostatniego prezesa KZSZ Jerzego Strzelca (kierował Krajowym Związkiem w latach osiemdziesiątych, w kolejnych latach pomagał także przy realizacji procedury likwidacyjnej tej struktury).

W tym miejscu trzeba jeszcze wspomnieć o publikacjach, które można uznać za specyficzny rodzaj źródeł (choć ze względów formalnych mimo wszystko należałoby je zaliczyć do opracowań). Chodzi o okolicznościowe wydawnictwa przedstawiające dzieje niektórych spółdzielni zabawkarskich, wszystkie ukazały się w drugiej połowie lat osiemdziesiątych. Można się domyślać, że były one efektem inicjatywy (prawdopodobnie KZSZ), w ramach której zachęcano do przygotowywania tego typu wydawnictw. Udało się dotrzeć do czterech opracowań o takim charakterze, dotyczą one spółdzielni zabawkarskich: „Miś” w Łomży, „Spójnia” w Łodzi, „22 Lipca” w Łukowie i „Galanteria Drzewna” w Mrągowie²⁵. Są to pozycje o różnej objętości – od 30 do ponad 300 stron, wszystkie zawierają krótki rys historyczny danego zakładu, także informacje o jego bieżącym funkcjonowaniu, niektóre wzbogaca materiał ilustracyjny. Publikacje przeznaczone były przede wszystkim dla pracowników i byłych pracowników danej spółdzielni, ewentualnie innych zakładów o podobnym profilu produkcji.

---

²⁵ R. Zięzio, *Spółdzielnia Pracy Wyrobów Zabawkarskich „Miś” w Łomży 1958–1988*, Kielce 1988; *Łódzkie Zakłady Zabawkarskie Spółdzielnia Pracy „Spójnia” 1957–1987*, [Łódź 1987]; M. Staszewska, *XXXV lat Chemicznej Spółdzielni Pracy im. 22 Lipca w Łukowie 1953–1988*, Kielce 1988; *40 lat Spółdzielni Pracy „Galanteria Drzewna” w Mrągowie*, Mrągowo 1987.

Podsumowanie

Zachowane źródła do dziejów przemysłu zabawkarskiego z okresu PRL pozwalają na przebadanie najważniejszych aspektów funkcjonowania tej gałęzi produkcji. Dotyczy to spraw kadrowych poszczególnych przedsiębiorstw, zaopatrzenia w surowce niezbędne do wykonywania zabawek, produkowanego asortymentu, wielkości produkcji, bazy lokalowej, parku maszynowego, zbytu wyprodukowanych wyrobów, kwestii bezpieczeństwa i higieny pracy, także pracowniczych spraw socjalnych. Jeszcze większe możliwości źródłowe istnieją w przypadku poznania historii struktury koordynującej funkcjonowanie dominujących na rynku zabawkarskim spółdzielni pracy, chodzi o mający swą siedzibę w Kielcach KZSZ.

Należy zwrócić uwagę na dużą różnorodność źródeł, którymi dysponujemy. Niewątpliwie najbogatsze są materiały zgromadzone w archiwach państwowych, w tym wypadku chodzi szczególnie o akta CZSP (AAN) i WZSP (państwowe archiwa terenowe), także akta struktur mających uprawnienia kontrolne (NIK i jego delegatury). Pierwszoplanowe znaczenie ma jednak przechowywany w AP Kielce obszerny zespół KZSZ. Niestety skromna jest pozostałość aktowa po poszczególnych zakładach zabawkarskich, choć zachowały się i takie materiały. Poza archiwami państwowymi badacz może sięgnąć również po innego rodzaju materiały, wśród nich chociażby specjalistyczną prasę z okresu, zbiory fotografii (wraz z ich szczegółowym opisem) będące w dyspozycji PAP, źródła wywołane czy wreszcie same zabawki, których liczne egzemplarze posiadają muzea specjalizujące się w gromadzeniu tego rodzaju eksponatów (w przypadku zabawek z okresu PRL dotyczy to w największym stopniu Muzeum Zabawek i Zabawy w Kielcach). W dotychczasowych badaniach historii przemysłu zabawkarskiego stopień wykorzystania materiałów źródłowych (w tym tych zgromadzonych w placówkach archiwalnych) jest niewielki. Niektóre z nich mają charakter niemal dziewiczy. Oczywiście w dużym stopniu wynika to, jak już wspomniano, z dotychczas małego zainteresowania historyków tym obszarem badawczym.

Badania dotyczące produkcji zabawek mają znaczenie w kontekście potrzeby rozpoznania ważnego elementu dziejów gospodarczych PRL. Pozostaje on nieco w cieniu niektórych innych branż (szczególnie związanych z przemysłem ciężkim), jednak ważny jest ze względu na wielkość i różnorodność produkcji, możliwości

eksportowe, zatrudnienie tysięcy pracowników i kooperantów i wreszcie dużą rangę społeczną wytwarzanych produktów. Ważnym czynnikiem przemawiającym za kompleksowym przebadaniem problematyki dotyczącej produkcji zabawek jest nie tylko potrzeba wypełnienia istniejącej w historiografii luki, ale także zaspokojenie potrzeb poznawczych licznego grona kolekcjonerów i osób zafascynowanych produktami zabawkarskimi. Ta fascynacja odnosi się także do zabawek wyprodukowanych w czasach PRL. Niektóre zabawki z tego okresu mają charakter wyrobów wręcz kultowych, a na aukcjach internetowych osiągają bardzo wysokie ceny. Dotyczy to nawet tych spośród nich, które z dzisiejszego punktu widzenia, jako przedmioty do zabawy, są mało atrakcyjne. Tak jest chociażby z niewielką celuloidową lalką „kiki” produkowaną w latach pięćdziesiątych w Częstochowie, celuloidowymi lalkami z Kalisza (fabryka lalek istniała tu już od końca XIX w.), drewnianymi laleczkami i klockami z Kielc czy nawet bardzo prymitywnymi i w momencie wytworzenia i sprzedaży tanimi plastikowymi misiami „zezolkami” z Siedlec.

Bibliografia / Bibliography

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Centralny Związek Spółdzielczości Rękodzieła Ludowego i Artystycznego Cepelia w Warszawie, sygn. 40, 63, 120, 142, 144

Centralny Związek Spółdzielni Pracy, sygn. 2/2/6, 2/2/7, 2/2/93, 4/4/40, 4/4/217

Ministerstwo Przemysłu Drobego i Rzemiosła w Warszawie, sygn. 292, 345, 378, 396

Najwyższa Izba Kontroli, sygn. 65/263, 77/154, 77/163

Telewizja Polska SA – zbiór wycinków prasowych, sygn. 2/1766, 2/1768, 8/541

Archiwum Narodowe w Krakowie

Inspektorat Kontrolno-Rewizyjny w Krakowie, sygn. 12

Inspektorat Pracy Związku Zawodowego Pracowników Gospodarki Komunalnej i Terenowej w Krakowie, sygn. 31

Krakowskie Zakłady Elektryczne Telpod w Krakowie, sygn. 1057, 1098, 1099

Najwyższa Izba Kontroli. Delegatura w Krakowie, sygn. 544, 1311, 1862, 2187, 3586, 3883, 4084

Okręgowy Zarząd Dochodów Państwa i Kontroli Finansowej w Krakowie,
sygn. 178

Zakopiańska Spółdzielnia Zabawkarska „Czerwone Wierchy” w Zakopanem,
sygn. 1, 2

Archiwum Państwowe w Białymstoku

Najwyższa Izba Kontroli. Delegatura w Białymstoku, sygn. 8/11

Okręgowa Komisja Arbitrażowa w Białymstoku, sygn. 26

Wojewódzki Związek Spółdzielni Pracy w Białymstoku, sygn. 96, 128, 457

Archiwum Państwowe w Białymstoku. Oddział w Łomży

Spółdzielnia Pracy Wyrobów Zabawkarskich „Miś” w Łomży, sygn. 18–23,
30–36, 42

Archiwum Państwowe w Kielcach

Archiwum Państwowe w Kielcach, sygn. 3.7/754

Komitet Wojewódzki PZPR w Kielcach, sygn. 1/383, 1/2938

Krajowy Związek Spółdzielni Zabawkarskich w Kielcach, sygn. 1–9

Najwyższa Izba Kontroli. Delegatura w Kielcach, sygn. 1507, 2412, 3352, 5510,
7684

Wojewódzki Związek Spółdzielni Pracy w Kielcach, sygn. 1501, 1503, 2434,
3886, 4283, 5016, 6228, 6249, 6637

Zarząd Miejski Związku Młodzieży Socjalistycznej w Kielcach, sygn. 247

Archiwum Państwowe w Łodzi

Archiwum Państwowe w Łodzi, sygn. 2.212, 2.926

Delegatura Centralnego Związku Rzemieślniczych Spółdzielni Zaopatrzenia
i Zbytu na miasto Łódź i Województwo Łódzkie, sygn. 274, 283

Łódzki Związek Spółdzielni Pracy w Łodzi, sygn. 4360, 4370

Spółdzielnia Przemysłu Ludowego i Artystycznego „Zabawka” w Łodzi, sygn. 1/2,
1/3, 2/11, 8/28

Wojewódzki Związek Spółdzielni Pracy w Łodzi, sygn. 2303, 2304

Zarząd Przemysłu Zabawkarskiego w Łodzi, sygn. 44, 46, 48, 50

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Centrala Przemysłu Ludowego i Artystycznego w Poznaniu, sygn. 2/183,
4.3/343

Krajowy Związek Spółdzielni Przemysłu Poligraficznego i Opakowań w Pozna-
niu, sygn. 191

Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu, sygn. 2.7/7454, 19/8313

Wojewódzki Związek Spółdzielczości Pracy w Poznaniu, sygn. 324, 383

Archiwum Państwowe w Siedlcach

Komitet Zakładowy PZPR w Spółdzielni Pracy „Miś”, sygn. 8, 9, 12, 15

Archiwum Polskiej Agencji Prasowej

Kolekcja fotografii Centralnej Agencji Fotograficznej (wraz z materiałem opisowym), sygn. 102371, 254761, 255658, 255659, 332634, 340814, 361738, 368767

ŹRÓDŁA WYWOŁANE

Informacje uzyskane w 2023 r. od Jerzego Strzelca (ostatniego prezesa KZSZ w Kielcach).

PRASA

„Spółdzielczość Pracy” 1972.

OPRACOWANIA

40 lat Spółdzielni Pracy „Galanteria Drzewna” w Mrągowie, Mrągowo 1987.

Böhme D., *Große Hoffnungen und unerfüllte Träume. Spielzeug in der Volksrepublik Polen* [niepublikowana praca doktorska: Wydział Kulturoznawstwa Uniwersytetu Europejskiego Viadrina we Frankfurcie nad Odrą, 2022].

Karaś A., Moszczeńska J., Piętowski T., Secomski A., Witaczek W., *Zabawki*, Warszawa 1967.

Kistryn T., Strzelec J., *XV lat Krajowego Związku Spółdzielni Zabawkarskich*, Kielce 1987 [publikacja zamieszczona w wydawnictwie: *Muzeum Zabawkarstwa w Kielcach. Studia i Materiały*, z. 1].

Łódzkie Zakłady Zabawkarskie Spółdzielnia Pracy „Spójnia” 1957–1987, [Łódź 1987].

Oczko P., *Miniaturowe światy. Historia domków dla lalek*, Warszawa 2021.

Piętowski T., Witaczek W., *Zabawki z tkanin*, Warszawa 1957.

Popiel-Machnicka A., Sztylko A., *Mazowiecki przemysł zabawkarski XX wieku*, Warszawa 2023.

Przeniosło M., Przeniosło M., *Powstanie Krajowego Związku Spółdzielni Zabawkarskich w Kielcach (1972 r.)*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2022, t. XXV, s. 125–145. <https://doi.org/10.18778/2080-8313.25.06>

Staszewska M., *XXXV lat Chemicznej Spółdzielni Pracy im. 22 Lipca w Łukowie 1953–1988*, Kielce 1988.

Strzelec J., *Produkcja zabawek w Polsce w XX wieku*, „Zabawy i Zabawki” 2009, nr 1–4, s. 101–127.

Tyszewicz-Obara A., *Codzienne zmagania o nową zabawkę. Z dziejów kieleckich spółdzielni zabawkarskich*, Kielce 2022.

Wojciechowski J., *Nowoczesne zabawki. Elektronika w domu, pracy i w szkole*, Warszawa 1962.

Zięzio R., *Spółdzielnia Pracy Wyrobów Zabawkarskich „Miś” w Łomży 1958–1988*, Kielce 1988.

Żołądź-Strzelczyk D., Sztylko A., *Polskie lalki celuloide*, Wrocław 2022.

Żołędź-Strzelczyk D., Gomulka I., Kabacińska-Łuczak K., Nawrot-Borowska M.,
Dzieje zabawek dziecięcych na ziemiach polskich do początku XX wieku, Wrocław 2016.

NOTKI O AUTORACH

Prof. dr hab. Małgorzata Przeniosło – pracownik Instytutu Pedagogiki Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, kierownik Zakładu Historii Oświaty i Wychowania.

Zainteresowania naukowe: historia nauki, dzieje dobroczynności, dzieje Lwowa i Wilna w XIX i XX w.; historia przemysłu zabawkarskiego w Polsce w XX w.

malgorzata.przenioslo@ujk.edu.pl

Prof. dr hab. Marek Przeniosło – pracownik Instytutu Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, kierownik Zakładu Historii XX w.

Zainteresowania naukowe: historia nauki, społeczeństwo polskie w latach I wojny światowej, historia przemysłu zabawkarskiego w Polsce w XX w.

marek.przenioslo@ujk.edu.pl